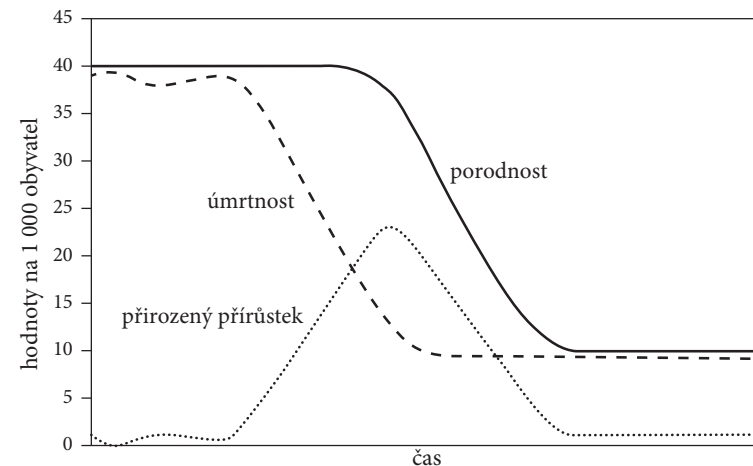

2

Obyvatelstvo

Demografické přechody vyústily v epochální posun, který byl vyvolán jinými velkými bezprecedentními transformacemi a naopak sám vedl k rozličným sociálním, ekonomickým, politickým a environmentálním důsledkům. Je samozřejmé, že se tento proces stal důležitým předmětem moderních demografických studií, a to již od třicátých let, kdy byl poprvé formulován. Takto zní jeho výstižný popis z pera Ronalda Lee: „Před začátkem demografického přechodu byl život krátký, rodilo se mnoho dětí, růst byl pomalý a obyvatelstvo bylo mladé. V průběhu přechodu nejprve poklesla úmrtnost a poté plodnost, což způsobilo prudký nárůst míry populačního růstu, jenž se poté zpomalil a byl vystřídán tendencí k nízké plodnosti, dlouhému životu a staré populaci“ (Lee 2003, s. 167). Výsledné trajektorie se často dokládají ve stylizované simplifikaci (obr. 2.1), ale – jak lze očekávat – skutečné důsledky u konkrétních národů vykazují mnoho odchylek od tohoto idealizovaného vzorce.

Z dlouhodobého hlediska závisí osud jakéhokoli druhu na jeho populační dynamice. Dalo by se tudíž očekávat, že demografické přechody, které mají tak zjevně zásadní význam pro vznik moderního světa, budou zásadním námětem mnoha studií, zabývajících se nejrůznějšími otázkami od hospodářského rozvoje po ničení životního prostředí. Kupodivu tomu tak ale není. Jak konstatoval Tim Dyson, role demografického přechodu „je všeobecně podceňována“ a dokud se demografický přechod nestal jádrem vývojové teorie, nebylo možné adekvátně postihnout jeho význam pro klíčové sociálně-strukturní transformace, které jsou integrální pro koncept rozvoje“ (Dyson 2001, s. 67). Podobně Ronald Lee a David Reher považují tento historický „dlouhodobý posun v plodnosti

Obr. 1.4 Zjednodušená trajektorie demografického přechodu ukazující postupný pokles úmrtnosti a porodnosti a následný dočasný nárůst přirozeného přírůstku.

a úmrtnosti z vysokých a silně kolísajících úrovní na nízké a stabilní... za jednu z nejdůležitějších změn, ovlivňujících lidskou společnost v uplynulém pŕltisíciletí a stejně významnou, jako je rozšíření demokratického vládnutí, průmyslová revoluce, růst urbanizace a progresivní nárůst vzdělanostní úrovně lidské populace“ (Lee a Reher 2011, s. 1).

A přece se nejedná o všeobecně sdílené hodnocení, a to dokonce ani mezi demografy. Vedou se spory o jeho význam, a dokonce i sama existence tohoto jevu (navzdory tomu, že byl po desetiletí objektivním předmětem demografických studií) je zpochybňována a zavržována. Simon Szreter ji uznává za velkou demografickou metaforu, která popisuje a predikuje všeobecný dlouhodobý vzorec změny, ale domnívá se, že neposkytuje žádné heuristické vodítko k pochopení specifických změn plodnosti v historických podmínkách: „myšlenka demografického přechodu je nejen zbytečná, ale i nevhodná“ (Szreter 1993, s. 692). S menším despektem nahlíží Nielsen na teorii demografického přechodu

jako na „opakovaně protirečící empirickým důkazům... tím, že plně důvěřuje příběhům založeným převážně na kreativní imaginaci“ a uzavírá, že pokračující aplikace činí z demografického výzkumu nevědecký obor (Nielsen 2015, s. 17).

Tato odmítání pramení z tužby po čemsi nemožném: národní trajektorie ukazují závažné odchylky od idealizované teoretické konceptualizace a já mnohé z těchto specifických realit zdůrazním. Avšak popírat epochální (a dodnes – s výjimkou Afriky – univerzální) posun od vysoké k nízké plodnosti a od vysoké k nízké úmrtnosti znamená ignorovat nejzákladnější demografickou evidenci. Kritici demografického přechodu ve svém horlivém úsilí dokázat neschopnost všeobecného modelu postihnout různé národně-specifické historické zkušenosti chybují, když zpochybňují samu existenci tak nepopíratelného fenoménu, majícího obrovské důsledky.

Abychom tomuto procesu porozuměli a zhodnotili nevyhnutelné odchylky od idealizované sekvence, je nutné začít krátkým úvodem vysvětlujícím základní demografické veličiny. Růst lidské populace (přirozený přírůstek) je výsledkem rozdílu mezi porodností a úmrtností. Obě tyto demografické události mají své přirozené hranice a na obě mohou působit vlivy interní (dané specifickými preferencemi a volbami) a externí, způsobované mnoha faktory od nemocí po pokrok vědy. Míra porodnosti (natalita, tj. počet dětí narozených ročně na 1 000 obyvatel) je omezena mírou plodnosti (celkový počet dětí, narozených jedné ženě během jejího plodného období), jejíž přirozená maxima jsou dána počtem ovulačních cyklů, mírou početí a ztrátami v těhotenství.

Neomezená míra porodnosti se pohybuje mezi 40 a 50 živě narozenými dětmi na 1 000 obyvatel ročně, ale v mnoha tradičních společnostech vykazovala podstatně nižší úroveň. Některé populace ji omezovaly tím, že se uchýlovaly k relativně rozsáhlému celibátu, zejména v rámci evropských náboženských řádů (Parish 2010) a v buddhistických klášterech Tibetu nebo Thajska (Pichard a Lagirarde 2014). Mnohé tradiční společnosti praktikovaly vyhýbání se těhotenství (odkladem manželství a zákazem předmanželského pohlavního styku) či antikoncepci (*coitus*

Obr. 2.2 Roční míra růstu světové populace v letech 1700–2020, a střední projekce OSN pro rok 2025. Míra růstu vyvrcholila koncem šedesátých let těsně nad úrovní 2 % a v roce 2050 se očekává pokles na méně než 0,5 %, tedy návrat k normě, převládající na konci 18. století.

interruptus) a infanticidu (zejména novorozenech děvčátek), jež byla běžným způsobem regulace počtu přeživších dětí (Riddle 1992; Jütte 2008). Výsledkem bylo, že některé předmoderní plodnosti se neblížily přirozeným plodnostním maximům.

Míra úmrtnosti (mortalita) se vyjadřuje buď jako celkový počet všech zemřelých na 1 000 obyvatel, anebo – podle věku – na 1 000 obyvatel ve velkých věkových skupinách (kojenci, děti, dospívající, dospělí, staří nad 65 let a nad 85 let). Míra úmrtnosti v předmoderních společnostech byla vždy vysoká, zejména v důsledku kojenecké úmrtnosti, která běžně přesahovala 300/1 000 živě narozených (více než 30 % dětí umíralo před dosažením jednoho roku života). Dokonce ještě na konci 19. století, kdy míra kojenecké úmrtnosti klesla v Norsku a Švédsku asi na 100/1 000 živě narozených, zůstávala v Německu, Rakousku a Rusku na úrovni od 200 do 250/1 000 živě narozených (Berin et al. 1989; Viazzo a Corsini 1993).